

חיים גניזי

יהודה אליצור: תרומתו לחקר התנ"ך והוראתו

סקירה על ספרו 'ישראל והמקרא: מחקרים גיאוגרפיים, היסטוריים והגותיים'¹

פרופ' יהודה אליצור ז"ל השאיר אחריו יבול ספרותי עשיר, קרוב למאה מאמרים, המפוזרים בכמות שונות, שקשה לקורא המצוי להגיע אליהם. שירות חשוב עשו העורכים שכינסו רבים ממאמריו בכרך אחד. אליצור, מראשוני המרצים באוניברסיטת בר-אילן, היה מורה ברוך כשרון ושיעורי התנ"ך שלו היו חוויה, הן בשל תוכנם והן בשל הדרך שבה ניתנו. הוא נטע בקרב תלמידיו אתבה לתנ"ך ולארץ ישראל. דורות של תלמידים העמיד, ופתח להם צוחר ללימוד התנ"ך. בתחום חקר המקרא סלל אליצור דרך ייחודית. במשך קרוב לשישים שנה התמיד בשיטתו, אשר שילבה שמירה קפדנית על מסורת ישראל ועל אמונה בהשגחת ה', ופתיחות לחידושי המדע המודרני. הוא ראה את עצמו ממשיכם הנאמן של פרשני הפשט המסורתיים של ימי הביניים – שלא נמנעו מביקורת – תוך התבססות על חקר ידיעת ארצות המקרא ותרבותו, והישענות על הממצאים הארכיאולוגיים והנתונים הגיאוגרפיים וההיסטוריים של ארץ ישראל.

היבול הספרותי העשיר של פרופ' יהודה אליצור ז"ל כולל, נוסף לפירושו על הספרים יהושע ושופטים,² קרוב למאה מחקרים. המאמרים, המשתרעים על פני כשישה עשורים, מפוזרים בכמות שונות ומגוונות, שקשה לקורא המצוי להגיע אליהן. כבר בתשמ"ו הביע עמוס פריש את המשאלה "שיזכנו במהרה לראות את מאמריו המפוזרים, כשהם מכוונסים

1 יהודה אליצור, ישראל והמקרא: מחקרים גיאוגרפיים, היסטוריים והגותיים (בעריכת יואל אליצור ועמוס פריש), הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"ס. 421 עמ' + מפתחות. (להלן: ישראל והמקרא). תודתי נתונה לפרופ' יעקב קליין ולפרופ' שמואל ורגון על הערותיהם.

2 יהודה אליצור וי"א זיידמן, ספר יהושע מפורש (מהדורה שניה מתוקנת לאור ההתנחלות במדינת ישראל), הוצאת ראובן מס, ירושלים, 1953; יהודה אליצור, ספר שופטים (עם פירוש "דעת מקרא"), מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ו.

בספר³. ואמנם פרופ' אליצור החל בהכנת אסופת מאמרים תוך התוויית מבנהו הבסיסי ואף קבע את שם הספר, אך לא זכה לברך על המוגמר. מלאכת העריכה, שעשו תלמידו ד"ר עמוס פריש ובנו ד"ר יואל אליצור, כללה עדכון גיאוגרפי וארכיאולוגי והוספת מראי מקום וציטוטים ביבליוגרפיים. העורכים, שיבורכו על המלאכה הנאה שהוציאו מתחת ידיהם, העניקו לבוש אחיד ל-52 המאמרים שנכללו בקובץ. משום מה נשמט, בטעות, מאמר אחד חשוב שבו הדגים בצורה מרשימה את גישתו⁴ פרשת אהוד בן גרא⁵. יש לקוות כי בקובץ נוסף של כתביו ייכלל גם מאמר זה. אמנם יש לא מעט חזרות בספר, אך ייתכן שכאלה הן בלתי נמנע בקובץ מאמרים מעין זה. בעוד שלושת השערים הראשונים של הספר מסודרים לפי תקופות שונות בתולדות ישראל: פרקי בראשית; מיציאת מצרים עד סוף תקופת השופטים; תקופת הממלכה — הרי המחצית השנייה של האוסף מאורגנת לפי נושאים: הרקע ההיסטורי של הנבואות; מאוצר מחשבת המקרא; ארץ ישראל גבולות ונחלות⁶.

בטרם נבוא לדון במחקריו ובייחודיות שיטתו, עלינו להקדים הערכה על אישיותו של פרופ' אליצור כמורה ומחנך. יהודה אליצור (הרשקוביץ), תרע"א-תשנ"ח (1911-1998), נולד בהונגריה ובגיל שמונה-עשרה עלה לארץ עם גיסו שמואל קליין, שבביתו גדל. השפעתו של פרופ' קליין, שהיה מחלוצי המחקר בהדגשת החשיבות של הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל⁶, על אליצור היתה רבה, כפי שנראה להלן. לאחר שלוש שנות לימוד בסמינר למורים של המזרחי בירושלים, נרשם אליצור לאוניברסיטה העברית. ב-1940 סיים לימודי התואר השני בידיעת ארץ ישראל, תלמוד וביוולוגיה כללית. הוא לימד בבתי-ספר תיכוניים, ובשנים 1949-1956 הוא עמד בראש המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית. עם היווסד אוניברסיטת ברא"ל היה אליצור מראשוני מוריה⁷. כמורה ברוך כשרון, שיעורי התנ"ך של פרופ' אליצור היו חוויה, הן בשל תוכנם והן בשל הדרך שבה ניתנו. שיעוריו היו פופולריים בקרב הסטודנטים בזכות היותם בנויים למופת ונאמרים בעברית צחה. הוא התחבב על תלמידיו ועמיתיו בזכות נועם הליכותיו, החן שהיה משוך על הרצאותיו, הענווה והצניעות שהקרין סביבו ויחס הכבוד שהפגין כלפי כל אדם.

אליצור הקפיד על עיון מעמיק בטקסט, תוך תשומת לב לכל מלה. הוא הטעים את חשיבות הממצאים הארכיאולוגיים ואת תרומתם לרקע ההיסטורי-גיאוגרפי של ארץ ישראל להבנת האירועים שעליהם מספר המקרא, ובכך נטע בקרב תלמידיו אהבה לתנ"ך ולארץ ישראל. בניתוחיו את דמויות המקרא ומעשיהן, הוא החיה את התקופה וקירב את המקרא ללב שומעיו. בדרך זו פתח בפני דורות של תלמידים שהעמיד צוהר ללימוד

- 3 עמוס פריש, "רשימה ביבליוגרפית של כתבי יהודה אליצור", עיוני מקרא ופרשנות, ב: מנחת ירידות ליהודה אליצור, (בעריכת אוריאל סימון), אוניברסיטת ברא"ל, רמת-גן, תשמ"ו, עמ' 21.
- 4 "פרשת אהוד בן גרא", עיונים בספר שופטים (דיוני החוג למקרא בבית דוד בן גוריון, ירושלים, תשכ"ו), עמ' 403-413, 430-434.
- 5 ראה: "פתח דבר", ישראל והמקרא, עמ' 9.
- 6 שמואל קליין, ארץ יהודה, ירושלים, תרצ"ט; הנ"ל, ארץ הגליל (הושלם מתוך עזבונו ונערך בידי יהודה הרשקוביץ), הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ו.
- 7 ראה: שמואל ורגון, "יהודה אליצור — המורה והחוקר", עיוני מקרא ופרשנות, ב, עמ' 9.

התנ"ך, תוך העמקה בידיעת ארץ ישראל ותולדותיה. הוא נהג לארגן סיורים באתרים מקראיים, שהיו תוויה אינטלקטואלית וחברתית למשתתפים. כך נוצרה המסורת של סיורי החובה במחלקות לתנ"ך וללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר-אילן.

יהודה אליצור לא הסתגר במגדל השן האקדמי. הוא פעל רבות להפצת לימוד התנ"ך. היה ממייסדי החברה לחקר המקרא וחבר פעיל בוועד המנהל שלה. הוא היה ממקימי חוג התנ"ך בבית ראש הממשלה (בן-גוריון ואח"כ בגין) ואף השתתף בחוג לתנ"ך שבמשכן נשיאי ישראל. זאת ועוד, הוא לא משך ידו מפעילות ציבורית. היה חבר בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית וחבר הוועד המנהל של רשות השידור. הוא לא נמנע מלהשמיע את קולו ברכים לגבי שאלות אקטואליות. היה מתומכי "גוש אמונים" והתנגד למסירת שטחים מארץ ישראל.⁸

בתחום חקר התנ"ך והבנת עולם המקרא סלל יהודה אליצור דרך ייחודית. הוא היה ממשיך נאמן של הפרשנות המסורתית של ימי הביניים, המתמקדת בפשוטו של מקרא, תוך התבססותו על חקר ידיעת ארצות המקרא ותרבותן, והישענות על הממצאים הארכיאולוגיים והנתונים הגיאוגרפיים-היסטוריים של ארץ ישראל. בהקדמה לפירושו לספר שופטים התווה אליצור את הקווים העיקריים של שיטתו:

...השתדלתי ללכת בעקבות רכותינו הפרשנים הפשטנים הקדמונים... נראה לי שגם בימינו יש ללכת בעקבות הקדמונים ולאמץ את שיטתם. ברם עלינו לזכור, כי שונה הלומד בן ימינו מן ההוגה במקרא בדורות עברו ואין בעיותיו כבעיות הקדמונים... זכה דורנו ונפתחו לפניו שערי ארץ ישראל ושכיליה נהירים לרכים. ההיסטוריה של תקופת המקרא שוב אינה כספר החתום. שפע הממצא הארכיאולוגי והאפיגרפי זורע אור רב על המקרא וכל הסובב אותו בתקופתו... תפקיד חשוב של פירוש לספר שופטים הוא הבהרת הרקע ההיסטורי-הגיאוגרפי-הארכיאולוגי, שבלעדיו אין להבין כיום עומק פשוטו של מקרא ואין לרדת לסוף כוונתו של הספר... ואולם על אף חשיבותו הרבה של נושא זה, יש לזכור כי ספר שופטים הוא בעקר ספר מספרי נביאים ראשונים ולא קובץ היסטורי לשמו.⁹

בשלב זה גישת המחקר המודרני עם הפרשנות המסורתית הוא נטל על עצמו משימה קשה, כמעט בלתי אפשרית. מכיוון שהוא סלל לעצמו דרך חדשה, נמצאו לו מבקרים ומתנגדים בשני המחנות, הן חוגי הרבנים והפרשנים המסורתיים והן החוקרים הלא דתיים חלקו על פועלו ופרשנותו. התנגדותה הנמרצת של היהדות הדתית כלפי ביקורת המקרא הביאה בדורות האחרונים לנסיגה מהעמקה ועיון במקרא. כדי לא לפגוע ב"אמונת חכמים" אסרו חוגים אלה כל שינוי וסטייה מן הפרשנים הקלאסיים. זה שהעז לעסוק במקבילה היסטורית או להסתמך על ממצא ארכיאולוגי, הודבק לו התיו של מבקר מקרא, על כל המשתמע מכך. "כאשר בלבב סנחריב את האומות' כן בלבלה ביקורת המקרא את הדעות בקרב ישראל", התמרמר אליצור.¹⁰ במאמר פרוגרמטי, "אמונה ומדע בפרשנות המקרא",¹¹

8 שם, עמ' 10.

9 יהודה אליצור, הקדמה לספר שופטים (עם פירוש "דעת מקרא"), עמ' 7. הדגשים במקור.

10 "אמונה ומדע בפרשנות המקרא: עקרונות, תחומים ומגמות", ישראל והמקרא, עמ' 14. כל המאמרים בסקירה זו הם של יהודה אליצור, אלא אם כן צוין אחרת.

11 שם, עמ' 21-13.

אשר אותו הציבו העורכים, בצדק, בראש הספר, הוא התאמץ להוכיח שהפרשנות היהודית המסורתית לדורותיה "רחבת אופק הינה, שוחרת ידע ונועזת". הגם שרש"י, רד"ק ואף אבן עזרא לא היו מבקרי מקרא נוסח ולהאוזן, "כולם נהגו חירות גמורה בפירושי חז"ל". הם הסתייעו בשיטות מדעיות של תקופתם, הן בתחום הבלשנות, הן בביקורת הנוסח ואף נעזרו בארכיאולוגיה. מה שהבדיל את קדמונינו ממבקרי המקרא של הדורות האחרונים היה הנחת היסוד: בעוד חז"ל הניחו שהמקרא הוא דבר אמין, עיקר תכליתה של ביקורת המקרא, אליבא דאליצור, היה "לחשוף את ה'זיוף' שבדברים... לא המתודה קובעת, כי אם האקסיומה המונחת ביסודה... האמונה המפעילה אותה".¹² הוא ראה את עצמו ממשיכם של הקדמונים, תוך התאמתה למחקר המודרני.

אליצור יצא נגד ביקורת המקרא הבנויה, לדעתו, על אקסיומות והיפותוזות הטוענות שהאמונה בישראל היא פרי של התפתחות. בכך שוללים הם את עקרון ההתגלות האלוקית, פרי האמונה. הוא התנגד להתרכזות החוקרים בנוסח המקרא ובמקורותיו. לדעתו, צריך להתמקד בלימוד התנ"ך עצמו. מסתבר שהביקורת היתה הדדית: כשם שהוא יצא נגד חוקרי התנ"ך, כן התנגדו הם לשיטתו ולפרשנות שלו, כפי שמעידות התגובות להרצאותיו בחוג לתנ"ך בבית ראש הממשלה. אליצור הדגיש, כי הדרך היחידה להבדיל בין גישה מדעית המבוססת על האמונה לבין הגישה של מבקרי המקרא היוצאת מתוך אקסיומה, היא האמת. הוא הודה שאין הדבר פשוט וקל. "ויוסיף דעת יוסיף מכאוב". לדעתו, "השכל הישר, האמונה בקדושת המקרא והחתיירה אל האמת לאמיתה", הם הקריטריונים הנכונים לחוקר המאמין.¹³

עם כל הקושי בהליכה בדרך שאליצור התווה, הוא לא ראה מנוס מלכת בה, כפי שכתב:

...אין אפשרות להינזר מהישגי המדע והמחקר המודרני. פרשן בן ימינו שאינו מבין כי את מלחמת סנחריב וחזקיהו צריך ללמוד לא רק מתוך המקרא אלא גם מתוך הפריזמה של טיילור, פרשן שאינו מבין מה ערך הכתובות העתיקות, הדוקומנטים המקבילים, הממצאים הארכיאולוגיים — אל יגש היום לפרש מקרא. הוא אינו מסוגל להבין את הדברים לעומקם ולהיקפם. המתעלם מרקעם ההיסטורי של דברי הנביאים — והוא ניתן היום להבהרה בהרבה מקרים — גם מתוכנם ומשמעותם של הדברים הוא מתעלם. קול דברים הוא שומע ותמונה של התקופה אינו רואה, ותורת הנביא אינו מבין... אי אפשר להינזר מן המדע, הוא פוקח עיניים ומרחיב ידע.¹⁴

הוא הזהיר את תלמידיו שלא להיכשל בדרך המסובכת של שילוב אמונה ומדע. שכל ישר ואמונה במקרא ימנעו את הלומד מלהיכשל, שהרי "ישרים דרכי ה' וצדקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם".¹⁵

12 שם, עמ' 19-14.

13 שם, עמ' 21.

14 שם, עמ' 20.

15 הושע יד, י.

זה היסוד האידיאולוגי של אליצור בפרשנות המקרא, ולאורו הלך בעקביות ובהתמדה בהרצאותיו ובמאמריו. פעמים מאמר שלם התמקד בהסברה של מלה אחת, כמו "מקדם" ("ויסע לוט מקדם", בר' יג, יא). דרשו חז"ל בבראשית רבה: "הסיע את עצמו מקדמונו של עולם, אי אפשי לא באברהם ולא באלוהו". מה שנראה כמדרש אגדה המוציא את הכתוב מפשוטו, הוא לדעת אליצור פשוטו של מקרא. אין פירוש "מקדם" — מזרחה, אלא קיצורו של "מקדם לבית-אל", והוא כינוי הרומז למקום המזבח ולמקום מאהלו של אברהם ליד בית-אל. כלומר, לוט נסע ממקום מושבו של אברהם מבית-אל. כיוון שאברהם הקים שם מזבח לה' וקרא בשם ה', פרישתו של לוט מבית-אל לא היתה יציאה סתם, אלא פרישה מאלוהי אברהם.¹⁶

הארכיאולוגיה היא אחד מכלי העזר של מפרשי המקרא. אליצור מצא רמז שאף הרמב"ן התבסס בפירושו לתורה על ממצא ארכיאולוגי, מטבע כסף של כותים.¹⁷ הגם שאליצור נעזר בארכיאולוגיה, פעמים שהוא חלק על הפרשנות של החוקרים לממצאים שונים, והציע פירוש שלדעתו הולם יותר את המקרא.¹⁸ דוגמה להארה הדדית של הארכיאולוגיה והמקרא היא פרשת הרגמים, או תלוליות עפר, שנתגלו במערב ירושלים. בעוד הארכיאולוגים לא מצאו הסבר מניח את הדעת לתפקיד הבמות שאותן כיסו תלוליות העפר, אליצור טען כי רגמים אלו היו במות לאלוהי ישראל אשר בהן עבדו אנשי האופוזיציה המונותיאיסטית למגשה מלך יהודה.¹⁹

אליצור נעזר הרבה ברקע ההיסטורי של התקופה בישראל ושכנותיה, כדי לרדת לשורשן של נבואות. "חשוב להבין גופה של נבואה, אך לא פחות חשוב לעתים להבין את הסיטואציה שבה נאמרה", קבע.²⁰ למשל, לאור ניתוח הרקע ההיסטורי קבע אליצור את תקופתו ומטרת שליחותו של נחום הנביא — לא להתערב במדיניות הבין-לאומית, כי המאורעות הגדולים שהתרחשו באותו זמן היו מעל לכוחו של ישראל.²¹

אחד היסודות הבולטים ביותר במחקריו של אליצור הוא השימוש בגיאוגרפיה להבנת קרבות, לזיהוי מקומות ונחלאות. על-פי זיהוי מקומות שנכבשו על-ידי יהושע, הצליח אליצור לתאר את תכניתו של יהושע לכיבוש הארץ. לאחר כיבוש יריחו, השער המזרחי של ארץ ישראל, כבש יהושע את העי, דרכה אפשר היה לחדור למרכז הארץ שהיה אזור בלתי מיושב. בכך ניתקו בני ישראל את הצפון מן הדרום. כיבוש מקדה, עזקה, לבנה

16 "מקדם" — תיבה שפשוטה כמדרשה, ישראל והמקרא, עמ' 25-30.

17 "אמונה ומדע", ישראל והמקרא, עמ' 14-15.

18 למעשה, בשיחות שבעל-פה גרס אליצור, כי יש להשתמש בארכיאולוגיה לחקר המקרא אך ורק למטרת אישושם והסברתם של הסיפורים ההיסטוריים שבתנ"ך. הוא סבר, כי בכל מקרה שבו ממצאי הארכיאולוגיה סותרים את העובדות המסופרות בתנ"ך, יש להמתין עד שהמחקר יישב סתירות אלה, מבלי לפגוע באמינותו של הטקסט המקראי. ראוי לציין, שזו גם גישתם של חוקרי מקרא וארכיאולוגים מתונים ומאוזנים, שאינם דווקא משלומי אמוני ישראל. שהרי יש לזכור כי הארכיאולוגיה שואבת את המידע שלה מהשערות והערכות ספקולטיביות של חוקרים לגבי משמעותם ההיסטורית של ממצאים דוממים. ואילו הטקסט המקראי, גם לדעת חוקרים אלה, מוסר באופן אובייקטיבי למדי את הזכרונות ההיסטוריים של עם ישראל באמצעות הכתב.

19 "למהות הרגמים במערב ירושלים", ישראל והמקרא, עמ' 164-171.

20 "בטרם יכה פרעה את עזה", ישראל והמקרא, עמ' 210-218.

21 "נחום הנביא, תקופתו ושליחותו", ישראל והמקרא, 241-246.

ועגלון — הערים שישבו בפתח הוואדיות שמובילים מן השפלה להר — הביאו לניתוק חבל ההר מעל שפלת החוף. ורק לאחר כיבוש הדרום פנה יהושע לצפון, נלחם בחצור והרס אותה, כיוון שהיתה העיר הראשית בצפון. היה אפוא הגיון אסטרטגי בכיבושי יהושע, אף שהכתוב אומר זאת רק ברמזים, שהרי ספר יהושע טבוע בחותם הנבואה ולא נכתב לשם היסטוריה או אסטרטגיה.²²

כבודו של זיהוי מקומות במקומו מונח, אך אליצור הפרשן נטש את הצורך להבין את רוח המקרא, וזיהוי אבן העזר יוכיח. בשני מקומות בספר שמואל נזכר "אבן העזר" (שמ"א ד, א; ז, יב). החוקרים החדשים זיהו שני מקומות נפרדים ושונים. לדעת אליצור, לא זהות גיאוגרפית יש כאן אלא קשר אידיאלי-נבואי. מדובר בשני קרבות עם הפלשתים — באחד הובסו בני ישראל בימי עלי, אף-על-פי שהביאו את הארון למחנה, ובשני בימי שמואל, ניצחו כי התפללו אל ה'. שתי אבני העזר אינן זהות ונמצאו במקומות מרוחקים זה מזה. אין כאן זהות גיאוגרפית, אלא ניגוד. הכתוב רצה ללמד כי הארון לא הושיע את ישראל. בקרב הראשון נשענו ישראל על אמונה תפלה, שהביאה לתבוסה; בשני — היתה "אבן עזר של אמת, אות לאמונת אומן בהשגחת ה' וכישועתו לעושי רצונו".²³

עם כל החשיבות של הגיאוגרפיה ההיסטורית, אין היא אלא כלי עזר בלימוד המקרא. כדי לרדת להבנת רוח הכתוב הדגיש אליצור את ההיסטוריוגרפיה של המקרא. כתיבת ההיסטוריה במקרא היא דו-ממדית, לאמור: "המקרא כותב היסטוריה כדי להוכיח ולהדגים שמה שמתרחש עלי אדמות, והוא מסתבר במתכונת של השתלשלות סיבה ומסוכב, יש לו משמעות נוספת; הוא מתרחש בשתי ספירות מקבילות: בספירה אנושית ובספירה אלוהית-נבואית".²⁴ אליצור השתמש בעקרון זה, המופיע פעמים רבות במקרא ובוואריאציות שונות, כדי ליישב סתירות וחזרות ולדחות את התיאוריות של מבקרי המקרא. המפלה בכיבוש העי (יהו' ז) היתה הדוגמה החביבה על אליצור בשיעוריו כדי להמחיש את מה שכינה "הסיבתיות הכפולה". מצד אחד מציין הכתוב, כי סיבת המפלה היתה צבאית, טעות המרגלים באומדן כוח האויב: "אל יעל כל העם כאלפים איש או כשלשת אלפים איש יעלו ויכו את העי, אל תיגע שמה את כל העם כי מעט המה" (יהו' ז, ג), יעצו המרגלים. שלושת אלפי החיילים ששלח יהושע לא הספיקו כדי לגבור על האויב. מאידך מדגיש הכתוב, כי סיבת המפלה היתה דתית — עכן מעל בלקחו מן החרם: "חטא ישראל וגם עברו את בריתי אשר צויתי אותם, וגם לקחו מן החרם" (שם, יא). לדעת אליצור, אין כל סתירה בשני ההסברים הללו: האחד הוא בספירה האנושית-דיאלית, כפי שנראים הדברים לבני-אדם; השני הוא נימוק אלוהי-נבואי, ה' הוא שגרם למרגלים שיטעו בהערכת כח האויב.

את "הסיבתיות הכפולה" אנו מוצאים גם בעונש שבא על שלמה. במימד האנושי קמו לשלמה אויבים, "שטן" כפי הכתוב, הדר האדומי וירבעם בן נבט מאפרים. מאידך,

22 "הנחת אסטרטגיות בספר יהושע", ישראל והמקרא, עמ' 54-57; "חכנית כיבוש הארץ בספר יהושע", שם, עמ' 55-63.

23 "אבן העזר", ישראל והמקרא, עמ' 96-102.

24 "תפיסת ההיסטוריה במקרא", ישראל והמקרא, עמ' 253. הדגש אצל אליצור.

בספירה האלוהית, מציין הכתוב כי חטאו של שלמה היה, שלקח נשים נכריות שהיטו את לבבו (מל"א יא), וכעונש על חטא זה קמו לו המתנגדים הפוליטיים. בוואריאציה אחרת של "הסיבתיות הכפולה", המקרא מתאר באריכות את חיי החצר של דוד: סיפור אמנון ותמר, רצח אמנון, ומרד אבשלום (שמ"ב יג-ט). הכל מוסבר בספירה האנושית באופן הגיוני של סיבה ומסובב. לעומת זאת, ההסבר בספירה האלוהית מופיע בקיצור נמרץ בדברי נתן הנביא לדוד, כעונש על חטא בת-שבע ואוריה: "ועתה לא תסור חרב מביתך עד עולם... הנני מקים עליך רעה מביתך... כי אתה עשית בסתר, ואני אעשה את הדבר הזה נגד כל ישראל ונגד השמש" (שמ"ב יב, יג). סיכם אליצור נושא זה בכתבו: "גורל אנוש הוא מעין סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. פועל ה' בא לידי ביטוי בקורות אדם ומעשה ידיו בתולדה".²⁵

ההגות המקראית העסיקה רבות את אליצור. תיאור מלחמתו של שאול בעמלק (שמ"א טו) אינו בא לספר על מלחמה ונצחון של בני ישראל, אלא בא ללמד על חטאו של המלך ומציג את חולשותיו של שאול. שמ"א טו הוא מחציתו של עניין שלם, ותוכחת נתן הנביא לדוד בחטא בת-שבע ואוריה (שמ"ב יב), היא המחצית השנייה. שני פרקים אלה דנים בשאלה של האדם החוטא ויחסו אל החטא ואל התוכחה הבאה בעקבותיו. בעוד שאול התווכח עם שמואל והצדיק את מעשיו, דוד הודה בחטאו וחזר בתשובה. על סמך ההשוואה בין שאול לדוד מלמד הכתוב מדוע הודח שאול ממלכות ובזכות מה זכה דוד למלכות עולם.²⁶ דוד אמנם חטא, נכשל, אך חזר בתשובה. "כן ישי הוא בעל התשובה הקלאסי שבמקרא", הסיק אליצור את המסר המקראי.²⁷ הוא לא נמנע מאקטואליזציה, בקבעו שאפשר ללמוד מפרשת דוד ובת-שבע למבוכה המוסרית של דורנו. אדם שחטא נכשל במעשיו, אך איננו רשע. אם ישוב מוחלין לו. הרשע, לעומת זאת, החטא הוא אורח חייו.²⁸

ארץ ישראל היתה תמיד קרובה ללבבו של אליצור. המאמר הראשון שפרסם, בשנת תרצ"ט, דן בארץ ישראל במדרשי אגדה.²⁹ אך טבעי היה שיקדיש מאמר על "ארץ ישראל במחשבת המקרא".³⁰ לדעתו, "א"י היא יסוד אמונה ויסוד הווייה לישראל". היא ניתנה לישראל ל"אחוזת עולם", אך עקב חטאים יצאו לגלות. אולם ה' הבטיח שהארץ תישאר שממה וזרים לא יוכלו להפריח אותה. הארץ מצפה כביכול לישראל שישובו אליה. המיוחד בא"י הוא שה' "דרש אותה תמיד" (דב' יא, יב). יש עליה השגחה מתמדת וגלויה.³¹

בניתוח משמעות הגלות במקרא, עמד אליצור על צד שווה בין ארץ ישראל והגלות, והוא — השגחת ה' על בני ישראל. כמו שבארץ, בני ישראל מתפללים למטר, כלומר

- 25 שם, עמ' 260.
 26 "המלחמה בעמלק: מלחמת שאול בעמלק ומקומה בהגות המקראית", ישראל והמקרא, עמ' 113-120.
 27 "דוד בן ישי — מופת לבעלי תשובה", ישראל והמקרא, עמ' 144.
 28 "פרשת דוד ובת-שבע והמבוכה המוסרית של דורנו", ישראל והמקרא, עמ' 140-143.
 29 "ארץ ישראל במדרש האגדה", יבנה (ברית סטודנטים דתיים באוניברסיטה העברית בירושלים), א (תרצ"ט), עמ' 107-122.
 30 "ארץ ישראל במחשבת המקרא", ישראל והמקרא, עמ' 261-279.
 31 שם, עמ' 265.

תלויים בהשגחת ה', ואם לא מקיימים את מצוות התורה נגזרת עליהם גלות — כך גם בגולה "ובגוים ההם לא תרגיע ולא יהיה מנוח לכף רגלך" (דב' כח, סה). כלומר, ישראל ימשיכו להיות תלויים בחסדי ה' ולא בחסדי הגוים. "גולה וארץ ישראל אינן אלא שני צדדים של מציאות אחת, מציאותו של עם אלוהים, שעצם חייו וקיומו הם עדות למציאות אלוהים והשגחתו", קבע אליצור.³²

בכחנו את הגות המקרא בנוגע לחברה וממלכה בישראל — נושא חשוב שעובר בתנ"ך מן הקצה אל הקצה, עמד אליצור על המיוחד בחברה הישראלית. כל מסגרת חברתית ישראלית מאורגנת היא נחלת ה', ולכן גורל ישראל שונה מגורל העמים. ממילא גם קנה-המידה למעשיו שונה לגמרי. הוא הדין לגבי אויבי ישראל: מאחר שישראל הוא נחלת ה', הרי אויביו הם תמיד אויבי ה'.³³

יהודה אליצור המשיך ללמד באוניברסיטה ולפרסם גם בערוב ימיו. שנה לפני פטירתו הוא הרצה בתשנ"ז בקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות בירושלים על "פולמוס ארון הברית בימי יאשיהו".³⁴ התרגשות עברה בקהל כאשר הכריז בתחילת דבריו כי עיניו כהו מזוקן. ולמרות היותו סגיי נהור הרצה את דבריו, כדרכו, בשטף ובנועם.³⁵ המאמר עוסק בגניזת ארון הברית בימי יאשיהו. אליצור שיער כי מנשה, שחצב לעצמו קברי מלכים חדשים וגנז שם את האוצרות שהיו בקברי מלכי בית דוד, גנז שם גם את ארון הברית; ובחגיגות הפסח שנערכו בימי יאשיהו הוציאו את הארון מגניזתו לשימוש חד-פעמי, ואחר-כך גזוהו מחדש.

כללו של דבר, במשך קרוב לשישים שנה התמיד יהודה אליצור בשיטתו, אשר שילבה שמירה קפדנית על מסורת ישראל ועל אמונה בהשגחת ה' ופתיחות לחידושי המדע המודרני. הוא הגן בנחישות על דת ישראל מול עמדות מבקרי המקרא. באישיותו הנוחה ובהרצאותיו הוא היווה גשר בין הישן לחדש, בהוותו מטרה לחצי הביקורת של שלומי אמוני ישראל מכאן וחוקרים מודרניים מכאן. הוא ראה את עצמו ממשיכם של הקדמונים בפירוש המקרא, שלא נמנעו מביקורת. בהרצאותיו האקדמיות והעממיות ובפרסומיו הרבים הוא התווה את הדרך לאלפי תלמידים כיצד ללמוד תנ"ך בעיון בשילוב של מסורת והמחקר המודרני.

יישר כוח לעורכים ולהוצאת אוניברסיטת בר-אילן על כינוס רבים ממאמריו המפוזרים של אליצור בכרך אחד. בכך הם עשו שירות חשוב לאוהבי התנ"ך בישראל.

32 "משמעות הגלות במקרא", ישראל והמקרא, עמ' 293.

33 "חברה וממלכה בהגות המקראית", ישראל והמקרא, עמ' 294-304; "ישראל ואויביו: מלחמה ושלוש במחשבת המקרא", שם, עמ' 305-312.

34 "פולמוס ארון הברית בימי יאשיהו", ישראל והמקרא, עמ' 230-234.

35 תודה לפרופ' שמואל רגון על עדות אישית זו.